

Sławomir Godek

Prawo na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku

Zeszyty Prawnicze 11/2, 31-44

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SŁAWOMIR GODEK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

PRAWO NA LITWIE NA PRZEŁOMIE XVIII I XIX WIEKU

Przegląd polskiego piśmiennictwa naukowego pod kątem poszukiwań opracowań dotyczących zagadnienia dziejów prawa na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku, a zwłaszcza porozbiorowych losów III Statutu litewskiego, prowadzi do odkrycia pewnego paradoksu¹. Z jednej bowiem strony w polskiej literaturze historycznoprawnej nie brak dzieł odnoszących się do historii wszystkich trzech Statutów litewskich, słusznie uznawanych za kodyfikacje udane i o dużej wartości. Wiele powiedziano zwłaszcza o wysokich walorach ostatniego – III Statutu z roku 1588 oraz jego długotrwałej i znaczącej roli w kształtowaniu stosunków prawnych nie tylko w Wielkim Księstwie Litewskim, ale także w Koronie Królestwa Polskiego, gdzie był stosowany subsydiarnie, a nawet o znaczącym wpływie tej kodyfikacji na prawo rosyjskie. Z drugiej natomiast strony brak jest prawie zupełnie opracowań, które podejmowałyby wprost, jako osobny problem badawczy, zagadnienie dziejów III Statutu litewskiego po rozbiorach Rzeczypospolitej. Kontrastuje to z bardzo łatwo dostrzegalnym w literaturze zjawiskiem nadzwyczaj częstego przywoływania roku 1840, a więc daty zniesienia III Statutu w tzw. guberniach zachodnich i południowo-zachodnich, jako ważnej, a w przekonaniu niektórych ba-

¹ Zwracałem już wcześniej uwagę na tę kwestię. Zob. S. GODEK, *O problemie porozbiorowych dziejów III Statutu litewskiego w polskiej literaturze historycznoprawnej*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 8.1/2008, s. 109-140. Zob. też TENŻE, *III Statut litewski w dobie porozbiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego* (w druku).

daczy nawet granicznej cezury w bardzo licznych opracowaniach poświęconych przemianom politycznym, społecznym, gospodarczym, religijnym czy kulturalnym, a nawet działaniom militarnym w końcu XVIII i na początku XIX wieku.

Nie opisano zatem dotąd kondycji III Statutu litewskiego po rozbiorach, nic nie wiadomo właściwie o procesie powolnej jego „erozji” pod wpływem nowych regulacji rosyjskich, nieznana jest sfera praktyki współistnienia dawnych praw Rzeczypospolitej w postaci Statutu, konstytucji sejmowych, licznych zwyczajów z lawiną przepisów wydawanych przez zaborcę. Wysłunięty niegdyś przez Juliusza Bardacha postulat podjęcia badań w kierunku „ustalenia wzajemnych relacji prawa statutowego z zaborczą praktyką” nie został zrealizowany nawet w najmniejszym stopniu². Nic prawie nie wiadomo o tym, w jakim zakresie normy statutowe utrzymały się w rzeczywistości po oficjalnym zniesieniu Statutu w roku 1840. W świetle tego zupełnie słuszne jest uczynione niegdyś na marginesie rozważań nad wielką polemiką uczonych nad rolą prawa rzymskiego w Polsce spostrzeżenie Jana Kodrębskiego, że „O Statucie Litewskim w XIX wieku prawie nic nie napisano”³. Kwestie te wymagają zatem badań. Wydaje się, że bez rzucenia na nie światła nie może być mowy o uzyskaniu pełniejszego obrazu stanu ziem polskich, które wcielono po rozbiorach do państwa carów, a w szczególności np. niemożliwe będzie poznanie w pełni arsenału środków stosowanych przez rząd rosyjski w celu zrusyfikowania przyłączonych prowincji.

Stan, który został tu naszkicowany ma zapewne niejedną przyczynę. Grzechem pierworodnym nauki polskiej w tej dziedzinie było długotrwale zaniedbywanie badań nad dziejami porozbiorowymi. Na ten

² J. BARDACH, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 70.

³ J. KODRĘBSKI, *Prawo rzymskie w Polsce XIX w.*, Łódź 1990, s. 128 przyp. 158. Chodzi tu oczywiście o kondycję, stan Statutu w wieku XIX, co wynika również z kontekstu tej wypowiedzi, a nie o Statut w ogóle jako przedmiot badań prowadzonych w wieku XIX. W tym ostatnim znaczeniu pogląd Kodrębskiego nie byłby oczywiście prawdziwy i przeczyłby w jaskrawy sposób innym wywodom tego autora z cytowanego opracowania.

niepokojący, a wręcz niebezpieczny, stan rzeczy zwrócił uwagę u progu XX stulecia z właściwym sobie znanstwem i polotem Szymon Askenazy⁴, a po nim w kolejnych latach wielokrotnie również inni badacze⁵. Niektórzy uczeni sygnalizowali ogólnie niesatysfakcjonujący stan wiedzy na temat historii Litwy oraz wskazywali na generalnie słabe postępy historii prawa⁶, inni, jak np. Alojzy Winiarz, diagnozowali rzecz nieco dokładniej. Uczony ten był zdania, że wśród mnóstwa pierwszorzędnych kwestii z dziedziny prawa polskiego nieporuszonych jeszcze piórem badaczy znajduje się zwłaszcza jeden dział nauki, bardzo zapóźniony, którego uprawę zaliczył nie tyle do

⁴ SZ. ASKENAZY, *Stan i potrzeby historiografii polskiej w zakresie dziejów nowożytnych i najnowszych*, «Biblioteka Warszawska» 2/1900, s. 1-30; TENŻE, *Przegląd dziejów Polski. Epoka porozbiorowa 1795-1830*, [w:] *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, I: *Referaty*, Kraków 1900, s. 1-11; TENŻE, *Przegląd doby porozbiorowej 1795-1830*, [w:] *Nowe wczasy*, Warszawa 1910, s. 35-53. Por. też obszerniej o tym S. GODEK, *O problemie...*, s. 111 i n.; J. MATERNICKI, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, s. 275, 284 i n., 290. Za stale aktualne postulaty Askenazego zmierzające do podjęcia systematycznych i wielokierunkowych badań nad dziejami porozbiorowymi Litwy uznała stosunkowo niedawno J. SIKORSKA-KULESZA, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, b. m., 1995, s. 7.

⁵ Por. wydaną po raz pierwszy w 1907 roku znakomitą pracę S. SMOLKI, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, I, Warszawa 1983, s. 54 i n. Por. też M. SOKOLNICKI, *Porozbiorowe dzieje Polski w świetle nowych badań*, «Krytyka» 1/1910, (dział polityczno-społeczny), s. 18-27, 96-105, 157-162, 187-195; L. FINKEL, *Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, I: *Referaty*, Lwów 1925, s. 11; K. CHODYNICKI, *Przegląd badań nad dziejami Litwy w ostatnim dziesięcioleciu 1920-30*, «Kwartalnik Historyczny» 44.3/1930, s. 273-300; M. HANDELSMAN, *O nasz dzisiejszy stosunek do historii porozbiorowej*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28-go listopada do 4-go grudnia 1930 r.*, II: *Protokoły*, pod red. K. TYSZKOWSKIEGO, Lwów 1931, s. 18 i n.; A. SKAŁKOWSKI, *Uwagi o usiłowaniach niepodległościowych na przełomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie...*, s. 234.

⁶ Zob. wystąpienie T. WOJCIECHOWSKIEGO, *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, II: *Protokoły obrad*, Kraków 1901, s. 4 i n. oraz wystąpienie S. ZAJĄCZKOWSKIEGO, *Stan badań nad dziejami Litwy przed 1386 r.*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu...*, I, s. 1.

postulatów naukowych, ale wręcz do kwestii ze sfery ambicji narodowej – tym działem było prawo litewskie, a zwłaszcza prawo statutowe⁷. Nieco później z podobnym poglądem wystąpił Jan Adamus, który mówił o dokonany po powstaniu styczniowym wyraźnym odwróceniu nauki polskiej od zainteresowania historią Litwy w ogóle, na czym w konsekwencji ucierpiała również nauka historii prawa litewskiego. Adamus wspominał także o równoczesnym, a pod wpływem tendencji politycznych coraz intensywniejszym, zainteresowaniu badaczy rosyjskich tymi zagadnieniami⁸.

Na szczęście niemal równocześnie z powyżej wzmiankowanymi smutnymi diagnozami na temat badań nad epoką porozbiorową ogłaszano nowe opracowania, które zaczęły powoli odwracać dotychczasowy niezadowolający stan rzeczy. Było to zrazu zasługą przede wszystkim Janusza Iwaszkiewicza⁹ oraz Henryka Mościckiego¹⁰, których dzieła rzeczywiście wieloaspektowo traktowały o porozbiorowej historii ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a nieco później opracowania Leonida Żytkowicza¹¹ i innych badaczy skupio-

⁷ A. WINIARZ, *Przegląd literatury prawa polskiego w ostatnim dziesięcioleciu*, [w:] *Pamiętnik III. Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie...*, I, s. 7.

⁸ *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, II: *Protokoły*, pod red. F. POHORECKIEGO i K. TYSZKOWSKIEGO, Lwów 1936, s. 103.

⁹ J. IWASZKIEWICZ, *Litwa w roku 1812*, Kraków, Warszawa 1912.

¹⁰ H. MOŚCICKI, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, I: 1772-1800, Wilno b. d.; TENŻE, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, II.1, Wilno 1913; TENŻE, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, II.2, Wilno 1914; TENŻE, *Litwa i Korona w epoce porozbiorowej*, Warszawa 1920; TENŻE, *Pod znakiem Orła i Pogoni. Szkice historyczne*, Warszawa 1923; TENŻE, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924; TENŻE, *Polska porozbiorowa*, Warszawa 1939 (osobna odbitka z *Encyklopedii Nauk Politycznych*, IV.3); TENŻE, *Ziemia litewskoruska pod zaborem rosyjskim*, b. d. i m.; TENŻE, *Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach*, I: *Od rozbiórów do Księstwa Warszawskiego 1772-1807*, Warszawa, b. d. [1923]; TENŻE, *Unia Litwy z Polską. Dokumenty i wspomnienia*, Warszawa, b. d. Por. też pochlebny ocenę dorobku tego badacza wydaną w 1917 roku przez T. KORZONA, *Opinia o pracach Henryka Mościckiego*, rkps BN IV. 7808, ss. 15. Jej przedmiotem było przede wszystkim główne dzieło Mościckiego – *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*.

¹¹ Por. przede wszystkim L. ŻYTKOWICZ, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938, ale także np. *Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji*

nych zwłaszcza w odrodzonym Uniwersytecie w Wilnie. Ośrodek ten prężnie – niestety tylko na lat dwadzieścia – włączył się w nurt badań lituanistycznych, w tym również nad Statutami litewskimi¹². Warto podnieść, że wspólną zasługą Iwaszkiewicza i Mościckiego było wskazanie wśród najpilniejszych potrzeb badawczych m.in. kwestii okoliczności zniesienia III Statutu litewskiego, którą traktowali jako część składową szerszego problemu, a mianowicie procesu rusyfikacji byłych ziem Rzeczypospolitej za Mikołaja I¹³.

To wszystko co powiedziano nie oznacza jednak, że o prawie statutowym na przełomie XVIII i XIX wieku w polskiej literaturze historyczno-prawnej zupełnie głucho. Owszem, wzmiankuje się o nim w opracowaniach o bardzo różnym charakterze, podejmujących najróżniejsze zagadnienia szczegółowe¹⁴. Wręcz typowymi kontekstami, w których w piśmiennictwie polskim wspomina się o III Statucie w omawianym okresie są prace kodyfikacyjne podejmowane w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku czy próby odtworzenia państwa polskiego w oparciu o Francję lub Rosję na początku XIX wieku, którym towarzyszyły plany wskrzeszenia dawnego prawa Rzeczypospolitej. Dostrzega się fakt rozciągnięcia Statutu na ziemie Obwodu Białostockiego, zauważa się ponowne wydania Statutu w latach 1811 i 1819 oraz prace nad weryfikacją tej pierwszej z wymienionych edycji. Wzmiankuje się gdzieś tam o wykładzie prawa krajowego w szkołach, a zwłaszcza na Uniwersytecie w Wilnie

Kościuszkowskiej, «Ateneum Wileńskie» 10/1935, s. 97-160; TENŻE, *Litwa i Korona w r. 1794*, «Ateneum Wileńskie» 13/1937, s. 515-566 i inne drobniejsze prace tego autora publikowane na łamach «Ateneum Wileńskiego». Zaznaczmy, że działalnością Repnina na Litwie interesował się też S. Kościałkowski, czego świadectwem jest szkiełko *Dwa lata zarządu Repnina na Litwie (1794-1796)*, rkps BN II. 7638, ss. 76 (zeszyt pierwszy), ss. 24 (zeszyt drugi).

¹² K. Chodynicki, *op. cit.*, s. 273 i n., 287 i n.

¹³ J. IWASZKIEWICZ, H. MOŚCICKI, *Przegląd badań nad dziejami Litwy po rozbiorach (do r. 1905)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, I: *Referaty*, przygotował do druku F. POHORECKI, Lwów 1935, s. 45, 50.

¹⁴ Zob. obszerniej S. GODEK, *O problemie...*, s. 124 i n.

i w świetnym zakładzie krzemienieckim, co w parze z konstatacją, że rząd rosyjski oszczędził Statut, składa się na sugestię, że litewska kodyfikacja była używana w procesie dydaktycznym. Nikt jednak nie idzie dalej i nie próbuje ocenić jaką rolę w istocie w nauczaniu prawa odgrywał wtedy Statut. Dalej – z literatury poświęconej powstaniu listopadowemu można wyłuskać informacje o bardzo ostrożnym i spolegliwym stosunku księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, prezesa Rządu Narodowego, do tradycyjnych urzędów na Litwie, w tym i do prawa statutowego, które nakazywał dowódcom wojsk wysyłanych na wschód honorować i nie naruszać pod żadnym pozorem. W literaturze ponadto wzmiankuje się o roli Statutu w pracach nad tzw. Zwodem zachodnim, nie pomija się także dążeń szlachty do przywrócenia Statutu jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX stulecia, a nawet dostrzega się fakt wspominania Statutu na kanwie dyskusji nad doniosłym problemem kodyfikacji prawa w odrodzonej Rzeczypospolitej, czy nawet jego znaczenie dla kształtowania przepisów z zakresu archiwistyki w okresie międzywojennym. Powszechną manierą jest natomiast odwoływanie się w pracach dotyczących się wschodnich ziem byłej Rzeczypospolitej, a poświęconych najróżnorodniejszej tematyce – od problemów ustrojowych po religijne, od zagadnień związanych z kulturą po kwestie społeczne a nawet wojskowe, do dat 1831 i 1840, a więc momentów zniesienia Statutu litewskiego na Białorusi a następnie w tzw. guberniach zachodnich i południowo-zachodnich. Do rzadkości należą prace, których autorzy próbują podejść albo tylko zasygnalizować zagadnienie kondycji III Statutu litewskiego na przełomie XVIII i XIX wieku jako osobny problem badawczy. Do takich należą krótkie artykuły Wojciecha Kulisiewicza¹⁵ oraz Artura Korobowicza i Wojciecha Witkowskiego¹⁶.

¹⁵ W. KULISIEWICZ, *Trzeci Statut Litewski w dobie porozbiorowej*, «CPH» 44.1-2/1992, s. 73-89.

¹⁶ A. KOROBOWICZ, W. WITKOWSKI, *Uwagi o sądownictwie i prawie sądowym w „guberniach zachodnich” Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo*, Białystok 2003, s. 63-76; TYCHŹE, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, «CPH» 55.1/2003, s. 61-84.

Niestety sprawa nie wygląda lepiej w nauce obcej. Względnie najkorzystniej przedstawia się pod tym względem dawne piśmiennictwo naukowe rosyjskie, w świetle którego porozbiorowe dzieje Statutu litewskiego pojawiają się w dwóch zasadniczych kontekstach. Pierwszy dotyczy długotrwałych prac kodyfikacyjnych prowadzonych w Rosji od początku XVIII, a zwłaszcza w wieku XIX. Statut litewski jest tu wymieniany jako istotna materia dla kodyfikacji praw miejscowych – małorosyjskiego oraz guberni zachodnich i południowo-zachodnich. Drugi aspekt wiąże się z nawiązaniem do Statutu jako punktu odniesienia dla wspartych argumentacją historyczną rozważań nad poszczególnymi instytucjami prawa rosyjskiego, a to w związku z przyjętym przez badaczy rosyjskich kontrowersyjnym poglądem o Statucie jako jednym ze źródeł prawa rosyjskiego, które umiejscawiano jako ogniwo obok Ruskiej Prawdy, moskiewskich sudiebników, gramot Nowogrodu i Pskowa czy Sobornogo Ułożenija w długim łańcuchu rozwoju tego prawa¹⁷. Współczesna nauka rosyjska – jak się wydaje – nie kontynuuje już zainteresowań w tym kierunku.

Tylko incydentalnie o porozbiorowych dziejach Statutu wspomina się zarówno w dawnym, jak i współczesnym naukowym piśmiennictwie białoruskim, litewskim i ukraińskim¹⁸, choć trzeba przyznać, że to ostatnie ma w swoim dorobku pochodzące z lat dwudziestych XX wieku, a niedawno zebrane i opublikowane ponownie w osobnym tomie, cenne opracowania M. P. Wasylenki poświęcone roli III Statutu litewskiego w pracach kodyfikacyjnych nad prawem małorosyjskim oraz okolicznościom zniesienia Statutu w 1840 roku¹⁹.

Po uwagach na temat stanu badań, a może raczej należałoby powiedzieć – braku badań, czas na kilka wskazań, które być może mogłyby przyczynić się do wytyczenia ścieżek, którymi można by w przyszło-

¹⁷ Zob. obszerniej S. GODEK, *III Statut litewski po upadku Rzeczypospolitej w rosyjskiej literaturze naukowej XIX i początku XX wieku*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 9.2/2009, s. 47-81.

¹⁸ Kwestię tę zamierzam przedstawić w osobnym opracowaniu.

¹⁹ M.P. WASYLENKO, *Wibrani twori w troch tomach*, II: *Juridiczni praci*, red.: J.S. SZEMSZUCZENKO, J.B. USENKO, Kiiw 2006.

ści pójść ku celowi jakim jest należyte wyjaśnienie postawionego tu zagadnienia.

Sądzę, że od uzyskania w miarę pełnego obrazu losów Statutu w dobie porozbiorowej dzieli nas jeszcze przepaść. Aby przystąpić do powolnego jej zasypywania należy posuwać się w kilku zasadniczych kierunkach.

Wydaje się, że naturalnym punktem wyjścia powinno być konsekwentne studiowanie aktów prawnych wydawanych dla ziem litewsko-ruskich byłej Rzeczypospolitej (opublikowanych później w Połnom Sobranji Zakonow Rossijskoj Impierii) w celu wyśledzenia zmian, które wprowadzały one do dotychczasowego prawa²⁰. Zadanie to będzie o tyle trudne, że dokładnie nie wiadomo jaki tak naprawdę był jego pierwotny – tj. sprzed zmian zaordynowanych przez nowe władze rosyjskie – stan. Autor bardzo ciekawej i ważnej monografii na temat kodyfikacji prawa guberni polskich A. E. Nolde wyraził niegdyś wątpliwość czy ktokolwiek z ówczesnych prawników – teoretyków i praktyków, byłby w stanie udzielić pełnej i ścisłej odpowiedzi na pytanie, jakie prawa na tych ziemiach obowiązywały²¹.

Wielkim zadaniem – sądzę że obliczonym na siły wielu badaczy i długie lata – będzie poznanie praktyki sądów w zachodnich i po-

²⁰ Pierwsze istotne akty są dość ogólne i trudno o ich jednoznaczną interpretację. W takich kwestiach jak prawo i sądy wypowiadają się dość zdawkowo. Por. np. podpisany przez Katarzynę II 28 maja 1772 roku (st. st.) ukaz *Imiennyj, dannyj General-Majorom Kachowskiemu i Kreczetnikowu, s priloženiem Nakaza – po kojemu oni dołżny postupat pri isprawlieni dołżnostiej Gubernatorow w prisojediniennyh ot Polszi Guberniach*, PSZ, t. XIX, nr 13808, s. 507-511 czy też wydany 16 sierpnia 1772 roku (st. st.) ukaz *Imiennyj, dannyj Bielorusskomu General-Gubernatoru, Grafu Czernyszewu. – O prinjatii pod Rossijskiju Dzierżawu ustupliennyh ot Polszi Prowincij; o naznacenii žitieljam sroka dlja prinjatija prisjagi; o postanowlieni stolbow na nowych granicach; o sborie w kaznu wsiech publicznych dochodow, i o proizwoždzenii suda i rasprawy w nastojaszczich sudiebnych miestach po tamosznim prawam i obyčajam*, PSZ, t. XIX, nr 13850, s. 553-559. Por. S. GODEK, *O prawie i sądach w guberniach białoruskich w świetle aktów władz rosyjskich z 1772 roku*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 10.1/2010, s. 173-190.

²¹ A.E. NOLDE, *Oczerki po istorii kodyfikacji miestnych graždanskich zakonow pri grafie Speranskom*, wydanie I, *Popytka kodyfikacji litowsko-polskiego prawa*, S.-Peterburg 1906, s. 19 i n.

łudniowo-zachodnich guberniach Cesarstwa. Stan zachowania źródeł, biorąc pod uwagę choćby tylko obecne wileńskie, mińskie czy grodzieńskie zasoby archiwalne, daje tu dość szerokie pole do działalności badawczej²². Sądzę, że na tym polu badań nie należy lekceważyć pochodzących z I połowy XIX wieku zestawień i kompendiów, które sporządzano dla celów praktycznych, a w świetle których można dostrzec wzajemne przeplatanie się dawnych źródeł polskich z nowymi regulacjami rosyjskimi²³.

Należałoby również przystąpić do realizacji wspomnianego już tutaj słusznego postulatu Juliusza Bardacha, a mianowicie do „ustalenia wzajemnych relacji prawa statutowego z zaborczą praktyką”. Wymagałoby to zapewne poważnego spojrzenia na prawo litewskie z perspektywy gabinetów Petersburga oraz kancelarii rosyjskich gubernatorów rezydujących w guberniach zachodnich i południowo-zachodnich. Implikuje to konieczność podjęcia poszukiwań archiwalnych m.in. w Petersburgu i Moskwie.

Warto wreszcie zwrócić uwagę na trzy zdawałoby się poboczne kwestie, ale o dużym – moim zdaniem – znaczeniu. Pierwsza z nich wiąże się z mało znaną nauce polskiej inicjatywą, którą podjął rząd rosyjski w 1809 roku, kiedy to tajnemu radcy i senatorowi Ignacemu Antonowiczowi Theylsowi²⁴, zarządzającemu utworzonym po pokoju tyłżyckim Obwodem Białostockim²⁵ kazano zredagować „un nouve-

²² Por. chociażby *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, oprac. M. KOCÓJOWA, Kraków 1993; R. MIKNYS, *Źródła do historii politycznej dawnej Rzeczypospolitej w spuściźnie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, «Białostoczczyzna» 48.4/1997, s. 83-90; J. GORDIEJEW, *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI-XVIII w.*, «Białostoczczyzna» 50.2/1998, s. 82 i n.; B. STĘPNIEWSKA-HOLZER, *Sytuacja społeczno-gospodarcza szlachty i ziemiaństwa polskiego na Witebszczyźnie w pierwszej połowie XIX w. w świetle źródeł archiwum historycznego w Mińsku*, «Białostoczczyzna» 52.4/1998, s. 49; W. KRIEGSEISEN, *Źródła do historii Rzeczypospolitej szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, «Kwartalnik Historyczny» 105.4/1998, s. 87-105.

²³ Por. np. rkps BN III. 6946. Zob. też np. *Zbiór ukazów* (BN sygn. I A 4a).

²⁴ Biogram – *Russkij Biograficzeskij Slowar*, XX, S. Peterburg 1912, s. 438-439.

²⁵ O powstaniu i organizacji Obwodu Białostockiego por. obszerniej H. MOŚCICKI, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 89 i n. Por. też artykuł badacza rosyjskiego M. UŁASZCZYKA, *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach*

au Code simplifié et basé sur le Statut Lithuanien”²⁶. Opracowaniem projektu zajął się Komitet do porównania praw koronnych z litewskimi utworzony w lipcu 1808 roku²⁷. Podjęte prace przyniosły owoc w postaci spisanego w języku polskim i przyjętego ostatecznie przez członków Komitetu w maju 1811 roku obszernego projektu nowej kodyfikacji²⁸. Na jego powstanie istotniejszy wpływ musiał mieć marsza-

1808-1843, «Rocznik Białostocki» 2/1961, s. 333-374. O problemach badawczych, odnoszących się do dziejów Obwodu, a rysujących się w świetle zachowanych źródeł E. JARMUSIK, *Zespół akt Białostockiego Rządu Obwodowego w Narodowym Archiwum Historycznym Republiki Białoruś w Grodnie*, «Białostoczczyzna» 58.2/2000, s. 30-39; TENZE, *Źródła do dziejów powiatów: białostockiego, bielskiego, drohiczyńskiego i sokólskiego z lat 1807-1843 w zespole akt Białostockiego Rządu Obwodowego w Narodowym Archiwum Historycznym Republiki Białoruś w Grodnie*, «Białostoczczyzna» 63-64.3-4/2001, s. 8-15.

²⁶ Podaję za cytowanym przez D. ANCA, *Geneza i dzieje ustawy o normalnym rozgraniczeniu z 1818 roku*, «Gazeta Sądowa Warszawska» 36.21/1908, s. 314, adresowanym do niego listem Szymona Askenazego z 28 listopada 1908 roku. Wydaje się, że Askenazy we wspomnianym liście niesłusznie wiązał zlecenie udzielone Theylsowi z zamiarami cara Aleksandra I opracowania kodeksu dla wszystkich dziewięciu zachodnich guberni Cesarstwa. Ten konkretny projekt miał powstać dla Obwodu Białostockiego.

²⁷ Por. wydane 18 lipca 1808 roku (st. st.) *Położenije ob uprawlenii Bielostockoj Oblasti*, PSZ, t. XXX, nr 23166, s. 438-447. Cytowany akt stał się podstawą organizacji Obwodu Białostockiego. W związku z tym, że Obwód składał się z części Podlasia, a więc byłych ziem koronnych oraz z części ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, na których obowiązywały różne prawa powstała konieczność ich uzgodnienia w celu – jak to określono w przywołanym akcie – „jedynooobraznego sudoproizwodstwa”. W związku z tym akt przewidywał utworzenie komisji pod przewodnictwem stojącego na czele Obwodu, a złożonej z członków obu departamentów Sądu Głównego oraz deputatów od szlachty. Jej zadaniem było opracowanie nowego zbioru prawa i przedstawienie go carowi za pośrednictwem ministra sprawiedliwości. Jednocześnie akt decydował o tymczasowym rozciągnięciu na Obwód Białostocki praw obowiązujących w guberniach litewskich. Miały one pozostawać w mocy do momentu zatwierdzenia nowego zbioru przez monarchę (zob. par. 18 omawianego aktu, s. 441-442).

²⁸ Por. *Niniejszy projekt prawa prowincjonalnego dla Obwodu Białostockiego od Komitetu do porównania praw koronnych z litewskimi wyznaczonego ułożony, na ostatniej tegoż Komitetu sesji w obecności członków onże składających czytany, ichże własnych rąk podpisami jest stwierdzony w Białymstoku 15 maja 1811 roku*.

łek szlachty Obwodu Białostockiego Michał Hieronim Starzeński²⁹, a także marszałek szlachty powiatu białostockiego Wiktor Grądzki³⁰.

Por. *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*, zebrał J. CZUBEK, Kraków 1906, s. 251. Według katalogu jest to oryginał. Por. też Z. ROMANIUK, *Źródła do początków obwodu białostockiego w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, «Białostoczczyzna» 61-62.1-2/2001, s. 31 i n., gdzie podano opis rękopisu oraz przedstawiono jego systematykę. Projekt składał się z pięciu części, podzielonych na tytuły, oddziały i paragrafy. Tych ostatnich było około 1700. Wspominał o nim H. MOŚCICKI, *Sprawa włościańska na Litwie w pierwszej ćwierci XIX w.*, [w:] *Pod znakiem Orła i Pogoni...*, s. 49, 208 i n.; TENZE, *Białystok...*, s. 119 i n.

²⁹ Por. obszerny biogram pióra Z. ZIELIŃSKIEJ, *Starzeński Michał Hieronim*, PSB, XLII, Warszawa, Kraków 2003-2004, s. 418-423 (o przypuszczalnie istotnym udziale Starzeńskiego w pracach kodyfikacyjnych por. s. 420). Por. też o wcześniejszej działalności Starzeńskiego w szkicu R. ŻURKOWEJ, *Z dziejów organizacji departamentu białostockiego w 1807 r.*, «Rocznik Białostocki» 2/1961, s. 313, 324.

³⁰ Grądzki był po Starzeńskim marszałkiem obwodowym białostockim. Por. L. SZCZUKA, *Marszałkowie szlachty gubernii grodzieńskiej*, «Ateneum Wileńskie» 2/1924, s. 425; H. MOŚCICKI, *Grądzki Wiktor*, PSB, VIII, Wrocław 1959-1960, s. 562. Grądzki był jednym z członków Komitetu pracującego nad projektem. Jego podpis – jako deputata „od szlachty” widnieje na oryginale. Z. ROMANIUK, *op. cit.*, s. 32. Echa jego zaangażowania w omawiane przedsięwzięcie brzmią zresztą wyraźnie w prowadzonej przez niego korespondencji z Michałem Starzeńskim. W liście z Koplana z 27 lutego 1812 roku Grądzki wspomina o przysłaniu do sądu w Białymstoku Statutu według nowej edycji z 1811 roku, a następnie wzmiankuje o rzeczonym projekcie. Grądzki pisał: „Statut Litewski fracta pagina w polskim i ruskim języku przysłany także do białostockiego Głównego Sądu. Kopie projektu ustawy cywilnej dla Obwodu JW. gubernator przesyła JW. senatorowi, które ile można było w tak krótkim czasie, jak że gubernator chciał mieć odesłanymi, starałem się poprawić żeby były zgodnymi z oryginałem; omyłki więc piszących poprawiałem sam i nawet podpisywałem; pominąwszy małą niedokładność w liczbach paragrafów, bo mi się zdała nieszkodliwa, a mogłaby kilka dni zabrać czasu nim by zupełnie poprawioną być mogła. [...] W przyłączonym tu liście do JW. senatora wyrażam, jakbym rad sam do Tarnopola odwiedzić te kopie, gdy nie okoliczności domowe, o których do Pana piszę. Dla objaśnienia zaś planu tej roboty przyłączam tu dla JW. senatora, notę na rozkaz ministra justycji przeze mnie podaną, a drugą, którą JW. Sperańskiemu oddałem, gdy już do Komisji prawodawczej projekt nasz podano. Gdy czas JWW. Panu Dobrodziejowi pozwoli, bardzo łatwo objaśnisz JW. senatorowi, jeżeliby gdzie jakie odmiany projektowane tego objaśnienia potrzebowały. A wreszcie gdyby się co mniej zrozumiałym zdawało, oświadczyłem moją gotowość JW. senatorowi wypełnić jego rozkazy, gdyby zechciał, abym na piśmie objaśnił, co dla niemożności jechania

Gotowy projekt Grądzki zawiózł do Petersburga i złożył ministrowi sprawiedliwości³¹. Projekt ten, który nigdy nie stał się obowiązującym prawem, nie był dotychczas, niestety, przedmiotem badań i nie wiadomo w jakim stopniu wykorzystano Statut litewski w procesie jego opracowywania. Nie wiadomo również co w prawie statutowym najbardziej uwierało szlachtę powiatu bielskiego w Obwodzie Białostockim, która zebrana w kwietniu 1819 roku na sejmiku, przyjęła rezolucję, w której oprócz postulatu rozciągnięcia konstytucji Królestwa Polskiego na Obwód Białostocki, a także pragnienia polepszenia losu chłopów, wyraziła wątpliwości co do stanu sądownictwa oraz prawa. W punkcie pierwszym przyjętej wtedy rezolucji czytamy: „co się tyczy sądownictwa i całego prawa cywilnego, przyjęty u nas statut litewski ówczasowy, podług terażniejszego ducha czasu, jest wielce niedogodny, a nawet w wielu artykułach gorszący”³².

Drugim zagadnieniem, które warto nieustannie mieć na uwadze w pracach nad dziejami porozbiorowymi III Statutu litewskiego jest akcja kodyfikowania prawa guberni zachodnich i południowo-zachodnich w latach 1830-1837, której efektem było opracowanie obszernego projektu tzw. Zwodu zachodniego, bazującego na litewskiej kodyfikacji³³. W nauce polskiej projekt ten, doniosłe dzieło m.in.

osobiście bym nie mógł”. Por. *Listy Wiktora Grądzkiego do Michała Starzeńskiego*, rkps BN 7100, k. 41 i n.

³¹ D. Anc, *op. cit.*, s. 314.

³² Cyt. za H. MOŚCICKI, *Sprawa włościańska*, cit., s. 89. Por. też A. JANULAITIS, *Baudžiavų panaikinimo sumanymai Lietuvoje (1817-1819 m.)*, Lietuvos Universiteto Teisių Fakulteto Darbai, t. V, kn. 4, Kaunas 1929, s. 52.

³³ Por. *Obozrieniye istoricheskikh swiedenii o sostawlenii Swoda miestnykh zakonow Zapadnykh gubernii*, wyd. M. J. PERGAMENT, A.E. NOLDE, S.-Peterburg 1910 (dzieło to wydano pierwotnie w roku 1837 w liczbie zaledwie pięćdziesięciu egzemplarzy). Por. też A. E. NOLDE, *Oczerki...*, gdzie szczegółowo na temat przebiegu prac kodyfikacyjnych, źródeł Zwodu zachodniego, w tym również skali wykorzystania III Statutu, głównych treściach projektu i innych, licznych kwestiach szczegółowych. Por. też W. SOBOCIŃSKI, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i w Rosji do rosyjskiej reformy sądowej. (Zarys historyczno-porównawczy)*, «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska» 12.4/1965 (sectio G), s. 139, 152 i n., 156 i n.; J. BARDACH, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym...*, s. 71; TENZE,

Ignacego Daniłowicza i Franciszka Malewskiego, ogłoszony przecież drukiem³⁴, nieledwie pokrywa się milczeniem. Dotąd niezastąpionym opracowaniem dotyczącym tego zagadnienia jest wydana ponad sto lat temu – skądinąd bardzo interesująca i wartościowa – cytowana tu już książka Nolde. Tymczasem warto przypomnieć, że uczony ten podnosił, że Zwód zachodni może być przedmiotem zainteresowania nauki nie tylko jako kolejna, nie zrealizowana do końca próba kodyfikacyjna podjęta przez władze rosyjskie, ale przede wszystkim jako zbiór stanowiący świadectwo (swoiste podsumowanie) stopnia rozwoju prawa zachodnich guberni w początkach XIX stulecia, a także wyobrażenie tego, jak prawo to wyglądało w oczach najlepiej znających jego arkana prawników tego czasu³⁵.

I wreszcie trzecia, ale także istotna w moim przekonaniu kwestia poboczna. Jest nią rola III Statutu w nauczaniu prawa na ziemiach wschodnich byłej Rzeczypospolitej na przełomie XVIII i XIX stulecia. Chodzi tu przede wszystkim o studium prawa krajowego w najistotniejszych ośrodkach takich jak Uniwersytet w Wilnie, Gimnazjum a następnie Liceum w Krzemieńcu czy Akademia w Połocku i wykłady takich osobistości jak Adam Powstański, Ignacy Daniłowicz, Aleksander Korowicki, Józef Jaroszewicz, Ignacy Ołdakowski, Aleksander Mickiewicz czy Wojciech Jarkowski oraz znaczenie dla nich litewskiej kodyfikacji. Szczęśliwym zrządzeniem losu nawet w mocno przetrzebionych zbiorach rękopisów bibliotek polskich zachował się niejeden sekstern opracowany przez wymienionych wykładawców, sprawozdanie z prowadzonych przez nich zajęć przeznaczone dla władz szkolnych, czy też noty z wykładów z prawa sporządzone przez ich studentów. Nawet wstępna analiza tych mate-

Statuty litewskie a prawo rzymskie, Warszawa 1999, s. 100 i n.; S. GODEK, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*, Warszawa 2004, s. 61 i n.; TENŻE, *O problemie...*, s. 134; TENŻE, *III Statut litewski po upadku Rzeczypospolitej...*, s. 69 i n.

³⁴ M. J. PERGAMENT, A.E. NOLDE, *Swod miestnych zakonow Zapadnych gubernii. Projekt*, S.-Peterburg 1910.

³⁵ A. E. NOLDE, *Oczerki...*, s. 215 i n.

riałów daje liczne dowody na to, że prawo statutowe było w znaczącym stopniu wykorzystywane w wykładach z zakresu prawa³⁶.

Wydaje się, że bez rzucenia światła na wymienione zagadnienia oraz kondycji i znaczenia Statutu na przełomie XVIII i XIX wieku będzie niepełny i ułomny.

LAW IN LITHUANIA AT THE TURN OF THE 19TH CENTURY

Summary

In the Polish and international literature, there is an almost complete absence of work which covers the issue of the history of the Third Statute of Lithuania after the Partitions of the Commonwealth directly, as a separate research problem. On this issue, there are only hints in papers of extremely different natures on the widest variety of specific questions. There is a long way to go before we have a reasonably complete image of the fate of the Statute in the post-Partition era. It would seem that papers on this question should move in a number of basic directions. The starting point should be a comprehensive study of the legal acts issued after the Partitions for the Lithuanian and Rus lands of the former Commonwealth, in order to track the changes which introduced them to the law of the time. One great challenge will be to understand judicial practice in the West and Northwest guberniyas in the Empire. It would also be worth looking more closely at the codification work conducted in the Białystok Region which gave rise to the drawing up of a project based on the Lithuanian Statute. In the same context, it is also worth studying the almost unknown Polish work on the Western Code drawn up in the years 1830-1837. One crucial issue which is still waiting for a researcher is the role of the Third Lithuanian Statute in legal teaching in the eastern territories of the former Commonwealth at the turn of the 19th century, and especially in centres like Vilnius, Krzemieniec and Połock.

³⁶ Por. obszerniej o tej kwestii – S. GODEK, *Kilka uwag na temat roli III Statutu litewskiego w wykładzie prawa krajowego na przełomie XVIII i XIX wieku*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 10.2/2010, s. 129 i n.